

تفسیر مصباح الهدی

حمید سلیم گندمی^{۲۲}

چکیده: نگارنده در این گفتار، تفسیر مصباح الهدی نوشته میرزا جواد تهرانی را شناسانده، شیوه تفسیری و درونمایه آن را مرور می‌کند. شرح حال مختصر میرزا جواد تهرانی نیز در این گفتار آمده است.
کلید واژه: مصباح الهدی (کتاب) / تهرانی، جواد / علمای خراسان / تفسیر قرآن - تفاسیر شیعه.
۱. نگاهی کوتاه به زندگی مؤلف^{۲۳}

میرزا جواد آقا تهرانی در سال ۱۲۸۳ شمسی در تهران متولد شد. پدرش از تجار متدین و مورد اعتماد بود. دوران تحصیل ابتدائی را در تهران و دروس مقدمات حوزوی تا بخشی از دروس سطح را در قم گذراند و سپس در نجف اشرف از محضر استادان و عالمان بزرگوار هم چون آیه الله حاج شیخ مرتضی طالقانی و آیه الله حاج شیخ محمدتقی آملی

²². ÓÖæ áíÆÉ Úáäì ÓÇÒäÇä ÇÓäÇĪ ßÊÇËÇäã ìäãæÑì ÇÓáÇäì ÇíÑÇä. Email :
hsalimgandomi@yahoo.com

²³. äØÇáÈ Çíä ÈĪÖ ì ÈÑ ÑŸÊä æ ÉáíŪ ÇÓÊ ÇÒ äÞÇáä «ä Çäì Èä ÒäĪ ì ÚÇáã ÑÈÇäì ÁíÉ Çááá
áíÑÒÇ ìæÇĪ ÂÞÇÊäÑÇäì» äæÔÊä Óí ääĪ ÌÓíäì äìÇäĪ ÇÓÊ ßä ĪÑ ßÊÇÈ: äŸÓÑ ÑÈÇäì ÄäĪä ÇÓÊ.

بهره‌های فراوان برد. به احترام مادر مکرمه‌اش که وی را به مراجعت به تهران فراخوانده بود، به تهران بازگشت و پس از آن در سال ۱۳۱۲ شمسی به مشهد مقدس رفت و تحصیلات عالی و معارف الهی را در محضر مرحوم میرزامهدی اصفهانی فراگرفت. این سال‌ها، دوران شکل‌گیری شخصیت علمی و اخلاقی میرزا جواد آقا تهرانی بود.

پس از فوت میرزای اصفهانی، کرسی دروس فقه و اصول و معارف و تفسیر قرآن را بر عهده گرفت و در دو دوره درسی، تفسیر کامل قرآن کریم را برای شاگردان خود بیان داشت؛ به زبانی ساده و بی‌پیرایه و عاری از اصطلاحات پیچیده علمی. حاصل این تدریس تفسیر مصباح الهدی است که توسط یکی از شاگردانش تقریر شده است. درس اخلاق ایشان نیز شهرت داشت و اثری بر جان شنوندگان می‌نهاد. دو دوره نیز منظومه را همراه با نقد و بررسی تدریس کردند. آثار چاپ شده استاد چنین است:

۱. فلسفه بشری و اسلامی؛ در بیان و ردّ مبانی فلسفه کمونیسم و ماتریالیسم.
  ۲. عارف و صوفی چه می‌گویند؟ در بیان مبادی و اصول تصوف و عرفان و ردّ آن.
  ۳. میزان المطالب در دو جلد؛ مباحث کلامی براساس قرآن و عترت.
  ۴. آئین زندگی و درس‌های اخلاق اسلامی؛ براساس آیات و روایات.
  ۵. بهائی چه می‌گوید؟ در ردّ فرقه ضاله بهائیت.
  ۶. بررسی در پیرامون اسلام؛ در ردّ نظریات احمد کسروی.
- استاد محمدرضا حکیمی، این کتابها را «سودمند و تحلیلی» و واجد «نقد علمی» می‌داند.^{۲۴}
- وی در سحرگاه سه شنبه دوم آبان ۱۳۶۸ درگذشت و در قبرستان عمومی مشهد دفن شد.

---

²⁴. Íßíàì ãíãøíÑÖçì ãÈÇàì ÊÝÓíÑì ãßÊÈ ÊÝßíß] Ç Ô'ì ìÑ[ÊÝÓíÑ ãÖÈÇì Çááìì Ì 1i Ö 40.

۲. درباره تفسیر

این تفسیر، تقریر دروس تفسیری مفسّر است که با مقدمه استاد محمدرضا حکیمی و براساس تقریرات محمّدباقر نوراللهیان و تحقیق سید مهدی حسینی مجاهد منتشر شده است. (قم: مؤسسه معارف اسلامی امام رضا ۷ به همکاری دفتر فرهنگی مفاخر خراسان، ۱۳۸۸)

جلد اوّل تفسیر، سوره حمد و آیات ۱ تا ۱۲۱ سوره بقره و جلد دوم آیات ۱۲۲ تا ۲۵۳ سوره بقره را دربر دارد.

این مجموعه تفسیری قبلاً در مجموعه آفاق نور جلد ۷ و ۸ به پیشگاه قرآن پژوهان عرضه و منتشر شده است. جلد اوّل تفسیر ۴۹۵ صفحه دارد، شامل چند مقاله:

الف) مبانی تفسیر در مکتب تفکیک؛ به قلم استاد محمدرضا حکیمی.

ب) در این مقاله مراحل احیای تفسیر را به اختصار توضیح می‌دهد.

ج) روش تفسیری آیه‌الله میرزا جواد آقا تهرانی و ویژگی‌های تفسیر مصباح الهدی / محمّد عبداللهیان. در این مقاله که بخش‌هایی از آن قبلاً در فصلنامه بینات سال هفدهم شماره ۶۵ چاپ و منتشر شده است، پنج ویژگی روش‌های تفسیری میرزا جواد آقا تهرانی در درس‌های تفسیر بیان شده است.

هدایتگری و سازندگی از ویژگی‌های اصلی درس‌های تفسیری مرحوم میرزا جواد آقا تهرانی بود.

د) «نگاهی به زندگی عالم ربانی آیه‌الله میرزا جواد آقا تهرانی» نوشته سید مهدی حسینی مجاهد که به تفصیل سرگذشت علمی، تألیفات، مشرب فکری و علمی،

---

²⁵. İÑÈÇÑâ äĀáøÝi ÑlæÚ Èâ ßÊÇÈ äÝÓÑ ÑÈøÇài ÔÇÍÓÊâ ÇÓÊ. Çíâ ßÊÇÈ äÔÊää ÈÑ àlăæÚâ äÞÇáÇÊÈÒÑ İÇÔÊ ÂÍÊ Çááâ äíÑÒÇ lăÇİ ÂÞÇ ÊâÑÇài ÇÓÊ. (Þă: äĀÓÓâ äÚÇÑÝ ÇÓáÇài ÇăÇă ÑÖÇ 7i 1388i 856ÖÝÍâ)ÈÎÔ Çæøá: Çíâ ßÊÇÈ ÔÇää 18 äÞÇáâ Èâ ÔÑÍ ÒíÑ ÇÓÊ :1. ä Çài Èâ Òâİ İ ÚÇää ÑÈÇài ÂÍÊ Çááâ äíÑÒÇ lăÇİ ÂÞÇ ÊâÑÇài / ÓÍİ äâİİ ÍÓİâİ äİÇâİ.2. äíÑÒÇ lăÇİ ÂÞÇ ÊâÑÇài İ ÂÍÊ ÈÒÑ ÇáÇài İÑ ÇİÈ äÝÓİ æ ÇÑÓÇİİ / äİăøİăâİİ Ñßâİ İÒİİ.3. Èİ İÑÇİ İİ ÑÇÒ ÑăÇİİ / äİăøİÚâİ ÓáøÇài.4. äíÑÒÇ lăÇİ ÊâÑÇài İ Èâ ÑæÇİÊ ÇÓäÇİ ÓÇæÇß / Èâ ßæÔÔ äâİİ äâÑİÒİİ äİăøİ ÞăÈÑİ.5. ÑæÔ ÊÝÓİÑİ ÂÍÊ Çááâ äíÑÒÇ lăÇİ ÂÞÇ ÊâÑÇài / äİăøİ ÚÊİÇááâİÇă.6. İłİøÊ ÚæÇăÑ ÞÑĀâ æ äÞÔ İİİÊ İÑ ÊÝÓİÑİ ÈÇ ä Çă Èâ ÊÝÓİÑİ äŎÈÇİ Çáâİİ / ÓÍİ ÇÈæÇáÝŎâ äæÓæİÇă.7. İÑİ ÑÇİİ İÑ ÊÝÓİÑİ äŎÈÇİ Çáâİİ / ÓÍİ äİăøİÚâİ ÇİÇÒİ.8. ÇăÓÇă ÓÇÒİ İÑ ÊÝÓİÑİ äŎÈÇİ Çáâİİ / ÍŎâ æİÇ.9. ÂÍÊ ÇáÇİßÇă İÑ ÊÝÓİÑİ äŎÈÇİ Çáâİİ / äİăøİ ÝÞİâİ.10. İİİ Çă äÇİ İİİÈİ ÚÇää ÑÈÇài äíÑÒÇ lăÇİ ÂÞÇ ÊâÑÇài / äâİİ äâÑİÒİ.11. äíÑÒÇ lăÇİ ÊâÑÇài æ äßÊÈ ÊÝßİß / ÓÍİ ÍŎâ ÇÓáÇài.12. äíÑÒÇİ ÊâÑÇài æ äÞİ ŎæÝİ / ÑÖÇ ÈÇÈÇİİ.13. ÇÑÒÔ äÚÇÑÝÊ ÊÎŎİ ßŎÝ æ Ŏăæİ ÚÑÝÇài ÇÒ äÚÑ äíÑÒÇ lăÇİ ÂÞÇ ÊâÑÇài / ÇŎŪÑ ÚáÇài.14. ÇŎÊÑÇß äÚăæİ ælæİ ÇÒ äÚÑ äíÑÒÇ lăÇİ ÂÞÇ ÊâÑÇài / äİăøİ ÊİÇÈÇài ÇÓßæİİ.15. ÚÑÝÇă æ ÊŎæÝ ÇÒ İİİ Çă äíÑÒÇ lăÇİ ÂÞÇ ÊâÑÇài / Úâİ äâßİ äİÇâİ.16. ÇÍÓÇŎ æÚİÝă ŐăÇŎİŎ ÚÇää İİâİ / äİăøİÚâİ ÓáøÇài.17. äĀİĐŎăÇŎİ äíÑÒÇ lăÇİ ÂÞÇ ÊâÑÇài / äÇİİ ÑÈÇài.18. İßăÊ ÞÑĀâİ æ ÝáÓÝă İăæÇài / ÇŎÊÇİ äİăøİÑŎÇ İßİâİ.ÈÎÔ İăă äŎÇİÊă äÇİİ İÑ äæÑİ äÑİăă ÊâÑÇài ÇÓÊ ÈÇ ÍŎÑÇÊ ÂÍÊÊ æ ÇÓÇÊİİ: ÓÍİ İÚÝÑ ÓÍÇăİ Úâİ ÇßÈÑ ÇăÇài İÑÇÓÇài İ ÍŎİâ İŎÇŪİİ ÓÍİ ÇÈæÇáÝŎâ äæÓæİ ßÇăÇài İ äİăøİÑŎÇ äæÑÇááâİÇă.

در پایان هر جلد، فهرست منابع و مآخذ و خلاصه تفسیر همان جلد به زبان عربی و انگلیسی آمده است.

۳. نگاهی به درون‌مایه تفسیر

در این تفسیر، انواع مباحث به زبان ساده و در عین حال، استوار مطرح شده است. به تعبیر دیگر، کمترین میزان کاربرد اصطلاحات و تعبیّرات علمی و غامض را

در این تفسیر می‌توان دید.
برای آشنایی با درون‌مایه تفسیر، به چند گروه از مباحث، فهرست‌وار اشاره می‌شود.

۱-۳- مباحث عقاید

یکم - توحید

راه صحیح شناخت خدا، فطرت، نفی تعطیل و تشبیه ۱ / ۱۴۸-۱۵۰، ۲ / ۷۸-۷۷ و ۱۵۰-۱۵۷
دعوت جهانی توحید ۱ / ۲۱۷-۲۱۸
ردّ اندیشه‌های غلط در توحید ۱ / ۴۶۴-۴۷۱، ۲ / ۴۵۶-۴۵۷
علم الاهی ۱ / ۲۶۲-۲۶۵، ۲ / ۸۰-۸۴
معنی صحیح لقاء الله ۱ / ۳۰۰-۳۰۱، ۲ / ۳۵۱-۳۵۲
اسماء الله ۱ / ۲۶۵-۲۶۷

دوم - نبوت

ضرورت وحی و نبوت ۱ / ۴۴۵-۴۴۷، ۲ / ۳۰۶-۳۱۳
تفاوت درجات پیامبران ۲ / ۴۵۰-۴۵۵
عصمت انبیاء (حضرت آدم ع) ۱ / ۲۷۴-۲۹۰
خلیفه الله بودن پیامبر ۱ / ۲۵۴-۲۵۹

سوم - امامت

ضرورت امامت به عنوان تداوم نبوت ۱ / ۱۶۵-۱۷۰، ۲ / ۴۳۱-۴۳۶ و ۴۲۶-۴۴۰
علم امام ۲ / ۹۰-۹۶
برخورد دشمنان با امامان معصوم: ۲ / ۱۴۳-۱۴۶
مرجعیت علمی اهل بیت: ۲ / ۲۴۲-۲۴۸
رجعت ۱ / ۳۳۱-۳۳۲، ۲ / ۴۲۰-۴۲۱

چهارم - معاد

کلیات معاد ۱ / ۲۴۸-۲۴۹

شفاعت ۱ / ۳۰۴-۳۲۲

خلود در عذاب ۱ / ۴۴۱

روح و برزخ ۲ / ۱۱۱-۱۳۰

پنجم - عدل

پاسخ به شبهه جبر ۱ / ۱۸۶-۱۹۰ و ۲۴۳-۲۴۴

معنای صحیح اضلال و هدایت ۱ / ۲۳۹-۲۴۰

ارتداد و حبط اعمال ۲ / ۳۲۵-۳۲۸

لوح محفوظ ۲ / ۴۱۶-۴۱۷

ششم - نکات دیگر

جایگاه مهم عقاید در زندگی انسان ۲ / ۱۷۸-۱۸۰

هویت فرشتگان (مجردند یا نه؟) ۱ / ۲۶۸

نظر قرآن نسبت به مذاهب دیگر (نقد تفسیر پرتوی از قرآن) ۱ / ۳۵۵-۳۶۰

صائبین ۱ / ۳۵۳-۳۵۴

روح القدس ۱ / ۴۰۷

معنی «انساء» ۱ / ۴۳۹-۴۴۱

ایمان به غیب ۱ / ۱۷۸-۱۷۹

دگرگونی شب و روز ۲ / ۲۴۰-۲۴۲

۲-۳- مباحث اخلاقی

یکم - ویژگی‌های پسندیده

انفاق ۱ / ۱۷۹-۱۸۱، ۲ / ۳۳۵-۳۳۷ و ۳۱۵-۳۱۶ و ۴۲۲-۴۲۴

کمک به یتیمان ۲ / ۳۳۷-۳۴۱

حمد / ۱ / ۱۵۳-۱۵۴

نعمت‌های خداوند / ۱ / ۲۲۲-۲۲۵، ۲ / ۱۷۱

توحید عملی: تسلیم و ترک رهبانیت / ۱ / ۳۳۹، ۲ / ۱۶۳-۱۶۶ و ۶۱-۶۲

تذکر دادن انسان به مراحل خلقت / ۱ / ۲۴۴-۲۴۸

تذکر دادن به مسلمانان در قالب بیان قصه‌های بنی‌اسرائیل / ۱ / ۳۳۷ و ۳۷۷-۳۷۸

ضرورت تربیت / ۱ / ۴۵۶-۴۶۱

ارزش نفس ناطقه انسانی / ۱ / ۴۲۱

خداوند، تنها پناه / ۱ / ۴۴۲

آزمودن مؤمنان / ۲ / ۸۶-۸۴ و ۱۳۰-۱۳۴ و ۳۱۴

دنیای ممدوح / ۱ / ۴۵۰-۴۵۳

وحدت امت و پیوند با حج / ۱ / ۴۵۴ و ۲ / ۴۹-۵۱

نکاتی از تاریخ کعبه / ۲ / ۵۴-۵۵

امت وسط / ۲ / ۷۸-۸۰

ثمره استقامت / ۲ / ۱۰۳

اقسام صبر / ۲ / ۱۰۸-۱۱۰ و ۱۸۵-۱۸۶ و ۳۱۷-۳۱۸

حیات، منحصر به این جهان نیست / ۲ / ۱۱۰

رحمت واسعه الهی / ۲ / ۱۴۶

مراتب صرف ثروت / ۲ / ۱۸۲-۱۸۳ و ۲۳۵-۲۳۶

عدالت اجتماعی / ۲ / ۲۳۷-۲۳۹

دعا / ۲ / ۲۱۴-۲۲۶

وظایف عبادی و اخلاقی / ۲ / ۱۸۴-۱۸۵

مقایسه دو گروه از مردم / ۲ / ۲۸۹-۳۰۲

نقل آموزنده از تاریخ ۲ / ۴۱۸ - ۴۱۹
سنت‌های اجتماعی خداوند حکیم ۲ / ۴۴۴ - ۴۴۸

دوم - ویژگی‌های نکو هیده

نفاق و علائم آن ۲ / ۱۹۲ - ۲۱۶
قضاوت براساس ظاهر اعمال ۲ / ۳۱۸ - ۳۱۹
تعصبات جاهلی ۲ / ۱۶۷ - ۱۶۸
شکستن پیمان الاهی ۲ / ۷۰
شیطان و دلبستگی به او ۱ / ۳۸۹ - ۳۹۲ و ۴۱۸، ۲ / ۴۲۱
سوگند خوردن ۲ / ۳۵۳ - ۳۶۰

عدم ایمان و گرفتاری بشر ۱ / ۴۰۳ - ۴۰۴

عناد و نتیجه آن ۲ / ۱۴۷ - ۱۴۸

شرک و مصادیق آن ۲ / ۱۶۱ - ۱۶۲

۳-۳. علوم قرآنی و تفسیری

حروف مقطعه ۱ / ۱۷۴ - ۱۷۵

قرآن، هدایت برای متقین ۱ / ۱۷۶ - ۱۷۷

افراد و جمع ۱ / ۱۸۴

تحلی و وجوه اعجاز قرآن ۱ / ۲۲۷ - ۲۳۳

ارتباط آیات ۱ / ۳۳۴

نسخ آیات و احکام ۱ / ۴۳۷ - ۴۳۹، ۲ / ۴۰۶ - ۴۰۹

خطاب به پیامبر، و اراده دیگران ۲ / ۹۹

زمان نزول سوره بقره ۲ / ۱۴۱

جمع بین ظاهر و تأویل ۲ / ۴۵۷ - ۴۵۹

عدم تنافی آیات ۱ / ۴۳۱ - ۴۳۲، ۲ / ۴۱۰ - ۴۱۱

تطبیق تاریخ اهل بیت با آیات قرآن ۲ / ۲۶۱-۲۶۹
تدوین قرآن و صیانت آن از تحریف ۲ / ۲۴۲-۲۴۳
مراتب نزول قرآن ۲ / ۲۰۸-۲۱۰
شأن نزول آیه قصاص ۲ / ۱۸۸
استفاده از آیات در تبیین معنی آیات دیگر ۱ / ۲۰۹-۲۱۴، ۲۷۶-۲۷۴، ۳۴۸-۳۵۱
جمع میان مصادیق مختلف ۱ / ۱۴۶، ۲۰۴-۲۰۵، ۲۴۱-۲۴۲
ضرورت رجوع به امام معصوم ۷ در تفسیر قرآن ۱ / ۱۶۶-۱۷۰
توضیح احادیث تفسیری ۱ / ۱۴۵-۱۴۶، ۱۶۱، ۲۰۵-۲۰۶
رفع اشکال از آیات ۱ / ۳۴۷-۳۵۱، ۳۸۲-۳۸۴
۴-۳- احکام

نماز ۲ / ۴۰۲-۴۰۵، ۴۱۲
روزه ۲ / ۲۰۲-۲۰۸، ۲۱۲-۲۱۴، ۲۲۷-۲۳۳
حج ۲ / ۱۳۶-۱۴۱، ۲۷۴-۲۸۸
بحث فقهی «لاجناح» ۲ / ۱۳۹-۱۴۱
اعتکاف ۲ / ۲۳۴
جهاد ۲ / ۲۵۱-۲۶۰، ۳۲۰-۳۲۴
تحریم خمر و قمار ۲ / ۳۳۰-۳۳۵
نکاح ۲ / ۳۴۱-۳۵۱
طلاق ۲ / ۳۶۱-۳۸۲، ۳۹۶-۴۰۰
عده وفات ۲ / ۳۹۰-۳۹۵، ۴۰۶-۴۱۴
رضاع ۲ / ۳۸۳-۳۸۹
وصیت ۲ / ۱۹۶-۲۰۱

قصاص ۱۸۸-۱۹۵ / ۲

بردگی ۱۸۳-۱۸۴ / ۲

تغییر قبله ۱۰۲ / ۲

۵-۳- مباحث لغوی

اشتقاق لفظ جلاله «الله» ۱ / ۱۴۷

حمد و مدح و شکر ۱ / ۱۵۵

ربّ ۱ / ۱۵۶

صیّب، سماء، صواعق ۱ / ۲۰۸-۲۰۹

لعلّ ۱ / ۲۲۰

جعل ۱ / ۲۲۲

ما ۱ / ۲۳۸

لُبس و کبس ۱ / ۲۹۵

۶-۳- مباحث نحوی

تجزیه و ترکیب «ذلک الكتاب» ۱ / ۱۷۵-۱۷۶

تجزیه و ترکیب آیه ۵ بقره ۱ / ۱۸۳

تجزیه و ترکیب آیه «لیس البرّ» ۲ / ۱۸۰-۱۸۱

تجزیه و ترکیب آیه ۲۵ بقره ۱ / ۲۳۴

ضمیر «ها» در آیه ۱۷ بقره ۱ / ۱۸۳

بحث «لعلکم تتقون» ۱ / ۲۱۸

تکرار «اهبطوا» ۱ / ۲۸۶

جواب «لما» ۱ / ۴۰۹

۴. نکات پایانی

۴-۱- کتاب به شیوه‌ای زیبا و خوش‌خوان چاپ شده است. چکیده عربی و انگلیسی و کتابشناسی منابع تحقیق در پایان هر مجلد، بر دقت کتاب و میزان بهره‌وری از آن می‌افزاید.

۴-۲- افزودن نمایه موضوعی - الفبایی می‌تواند بر میزان استفاده از کتاب بیفزاید.

۴-۳- درباره دیگر مجلدات کتاب، توضیحی داده نشده که آیا ادامه می‌یابد یا نه؟

۴-۴- با دقت در فهرستی که در بند سوم آمد، روشن می‌شود که بعضی از توضیحات مؤلف ذیل آیات، می‌تواند در قالب تکنگاری نسبتاً جامع در موضوع خود عرضه شود، مانند: عصمت انبیاء، ضرورت امامت، برزخ، حج. پیشنهاد می‌شود که در این‌گونه موارد، جزوه‌هایی مستقل برگرفته از این تفسیر عرضه شود.

و الحمد لله الذي هدانا لهذا و ما كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله.